

ОБЛИЦИ И ХРОНОЛОГИЈА РИМСКОГ СТАКЛЕНОГ МАТЕРИЈАЛА ИЗ НЕКРОПОЛЕ МУНИЦИПИЈА S...

Село Комини код Пљеваља познато је већ одавно у научној литератури, како по својим епиграфским споменицима, преко којих је постало појам у стручној и научној литератури,¹ тако и по археолошком материјалу, откривеном у току систематских истраживања непрокола I и II. Најновија испитивања ових некропола, које обе припадају муниципијуму S... , пружила су и нове податке о материјалној култури становника овог насеља, о њиховом занатству и уметничком стваралаштву, као и о економској структури становништва и трговачким везама насеља са осталим областима римске империје.

Стаклени материјал, откривен на некрополама I и II римског муниципијума S... у Коминима, није ни нарочито разноврстан, нити изузетно занимљив. Његова вредност се састоји у томе, што потиче из гробних целина, и што је добијен приликом систематских археолошких истраживања. Од посебног интереса је утврђивање порекла стакленог материјала, јер се на тај начин могу потврдити трговачке везе са осталим деловима римског царства, као и економска моћ становника овог насеља. Хронолошки моменат је разумљив сам по себи, јер стаклени материјал у извесној мери употпуњује хронологију ових некропола и осталог покретног археолошког материјала из њих.

Стаклени материјал из некропола I и II у Коминима можемо по намени и облицима поделити у три основне групе:

- a. чаше и пехари
- b. боце и
- c. бочице за мирисе и миришљава уља.

¹ A. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, III—IV, 1885, и даље Н. Вулић, *Антички споменици наше земље* (Споменик САН 78, 1941—48, *passim*); G. Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, 1965, *passim*.

² М. Гарашанин, *Историја Црне Горе*, 1967, стр. 143, 221.

³ А. Цермановић—Кузмановић, *Резултати археолошких истраживања на подручју муниципијума S. код Пљеваља* (Материјали IV, 1967, стр. 77); А. Цермановић—Кузмановић и Д. Срејовић, *Резултати нових археолошких истраживања у југоисточном делу римске провинције Далмације* (Материјали IV, 1967, стр. 21 и даље).

Чаше и пехари могу се поделити у две основне варијанте, у плитке чаше или зделе и у високе коничне пехаре или купе. Прве припадају групи хемисферичних здела или чаша, које се могу називати и једним и другим именом, јер њихова употреба није сигурна;⁴ предмети друге врсте, конични пехари или купе, називају се понекад и лампама,⁵ нарочито поједини типови, који нису заступљени у Коминима.

Хемисферичне чаше или зделе могу да имају конкавну или округлу базу, а могу бити украшене или без икакве декорације.⁶ Групи хемисферичних чаша припадају примерци број 1, 2 и 3 из Комина, а вероватно и фрагмент број 4, са карактеристичном брушеном декорацијом. Старији облик овог типа представља примерак број, 1 који према подели С. Isings, припада њеном типу 96. Ова варијанта хемисферичних здела или чаша пореклом је из III века, али остаје у употреби кроз цели IV век, па се сматра и типичним за њега. Најранији датовани примерци потичу из Келна, из друге половине III века; иначе је број датованих примерака доста велики, као што то истиче К. Исингс.⁹ Познати су из Базела из IV века,¹⁰ из Zieselmauer-а из друге половине IV¹¹ века, а у непосредном сусетству су из Бригеџија.¹² Мањи број хемисферичних чаша је откривен и на територији Југославије, да поменемо само примерке из Доње Врточе,¹³ Столица¹⁴ и већи број примерака из Дукље.¹⁵

Порекло хемисферичних чаша или здела није сигурно, те је тешко говорити о трговини и економици на основу њих; мишљење о њиховој галској провенијенцији прилично је усамљено у науци, иако је А. Sz. Burger изнела друкчије мишљење¹⁶. По њеном схватању, хемисферичне зделе могу бити пореклом и са истока, одакле су после дефинитивне победе хришћанства стигле у Панонију посредством Аквилеје.¹⁷ Чаше из Дукље могу се на основу боје стакла сматрати и као источни и као западни импорт, али је сигурно да нису производи локалних радионица.¹⁸ При-

⁴ С. Isings, *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen/Djakarta, 1957, p. 113.

⁵ D. B. Harden, *Roman Glass from Karanis* (University of Michigan Studies, Humanistic Series, vol. XLI, 1936, p. 155) назива коничне пехаре лампама.

⁶ С. Isings, *op. cit.* 113, Form 96.

⁷ *Ibid.* p. 113, 114.

⁸ *Bonn. Jahrb.* 131, 304.

⁹ *Op. cit.* 114.

¹⁰ R. Laur-Belart, *Ur-Schweiz*, 1957, 8, 9.

¹¹ R. Pittioni, *Öst. Jahreshefte*, Bb. 1946, Sp. 94, Nr. 578.

¹² L. Barkoczi, *Die datierten Glasfunde aus dem III—IV. Jhr. von Brigetio* (Folia archaeologica XIX, 1968, 59 и даље, fig. 38/5).

¹³ WMBH IV, 1896, 173, fig. 20.

¹⁴ WMBH I, 1893, Taf. II a, 286.

¹⁵ А. Цермановић—Кузмановић, *Einige spätrömische Glasformen aus Doclea* (Жива антика XVII, 1967, 247 и даље).

¹⁶ А. Sz. Burger, *The Late Roman Cemetery at Sagvar* (*Acta archaeologica academiae scientiarum Hungaricae*, 1966, 99 и даље).

¹⁷ *Ibid.* 99.

¹⁸ А. Цермановић—Кузмановић, *Einige spätrömische Glasformen*, 243.

мерци из Комина имају белу прозрачну боју, сем једног примерка који је зеленкасте боје (бр. 2); према мишљењу Раднотија,¹⁹ ова врста здела од прозирног стакла зеленкасте боје, пореклом је из рајских области. Посебно зделе са брушеном орнаментиком, карактеристичним украсом у облику округлих и овалних удубљења сматра производом келнских радионица.²⁰ Према томе, и наши примерци хемисферичних здела или чаша из Комина су највероватније западног порекла, тј. из рајских области, посебно примерак број 2, зделе са брушеном орнаментиком су сигурно келнски производи IV века (број 3, 4 и 6).²¹

Најранији типови украшених полулоптастих здела или чаша појављују се већ у II веку,²² али имају углачан обод и добар квалитет стакла. Према Весбергу,²³ дубоке зделе са Кипра без изражене базе, како их он зове,²⁴ или хемисферичне зделе, налазе се под утицајем металних узора и нису раније од II века.²⁵ Каснији примерци имају необрађен обод, а квалитет стакла је далеко лошији. Варијанте ове врсте чаша или здела имају различите украсе, изведене точкићем и то најчешће са урезима у облику кратких цртица, али исто тако и са брушеним декором.²⁶ Од коминских здела најстарија би била здела број 1, која је најједноставнија, без икаквог украса, а и по свом облику не спада у типичне хемисферичне чаше. У прилог томе да спада међу најраније примерке, говори и податак да је откривена на некрополи I, односно на старијој некрополи: керамичка урна поред које је чаша откривена, не може се хронолошки ближе одредити, као ни остали гробни прилози. Једини нешто сигурнији путоказ била би бронзана фибула са две игле, која припада једном типу врло раширеном у провинцији Далмацији, једној варијанти Ауциса-фибула. Ова варијанта Ауциса-фибула врло је бројна у Коминима на некрополи I, као и на врелу Цетине,²⁷ и хронолошки се може фиксирати у I—II век. Уколико прихватимо хронологију ових фибула, морамо закључити да је и стаклена здела хемисферичног облика број 1, са некрополе I у Коминима, једна од најстаријих овог типа; односно, она би се онда датовала у II век, што је врло рано за овај тип здела. С друге стране се може претпоставити дуг живот и трајање појединих облика фибула, поготову за конзервативно становништво

¹⁹ A. Radnoti, *Glasgefäße und Glasgegenstände* (Intercisa II, 1957, стр. 153, T. XXXIV, 5, 7).

²⁰ Ibid. 153.

²¹ У нашој земљи су овакве зделе или чаше са брушеном орнаментиком налажене на више места, у новије време у Вишићима (И. Чremoшник, у ГЗМ 1965, T. XI, 1), Врдолу (ГЗМ XIV, 1959, стр. 151, сл. 3) итд.

²² Isings, *op. cit.* 114.

²³ O. Vessberg, *The Hellenistic and Roman Periods in Cyprus—Glass* (The Swedish Cyprus Expedition, vol. IV, part 3, 1956, p. 133, fig. 42; 18—22).

²⁴ Ibid. 196.

²⁵ Ibid. 196 и даље.

²⁶ C. Isings, *op. cit.* 114—116.

²⁷ I. Marović, *Iskopavanje kamenih gomila oko vrele Cetine* (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, LXI, 1959, стр. 5 и даље).

муниципијуја S. . . те би се онда и хемисферична здела морала датовати ниже, односно у III век што је и реалније у односу на општи развитак ове врсте чаша и здела.

Као што је већ поменуто, примерци 3 и 4 се на основу брушене орнаментике могу везивати за производе келнских стакларских радионица позног времена;²⁸ то исто је врло вероватно и за примерке број 5 и 6 са исте некрополе.

Типу коничних пехара или купа припадају примерци број 7, 8 и 9. Према подели К. Исингс,²⁹ конични пехар број 9 припадао би њеном типу 106 с, тј. типу коничног пехара са развраћеним ободом.³⁰ Та варијанта типова а. и б. врло је честа са сличним украсима, а једина разлика између примерка из Комина и варијанте код К. Исингс састоји се у томе, да се облици отвора разликују: код коминског примерка обод је мање истакнут, и цели пехар делује заобљеније и блаже. Украшена варијанта ових пехара има најчешће као украс урезане линије, као и пехар из Базела.³¹ Ови пехари временски припадају III—IV веку.

Истој групи, само њеној варијанти б. припада комински примерак број 7. Варијанта б. врло је слична варијанти а,³² као и већини коничних пехара; сам облик је врло популаран, са или без декорације. Према А. Бургер,³³ ови конични пехари су у Сагвару у употреби између 355. и 363, а примерци од зеленог стакла су производи западних радионица.³⁴ Иначе обод пехара може да буде и необрађен и заобљен. Најстарији неукрашени конични пехари припадају средини IV века, као онај из Андернаха,³⁵ али су у употреби кроз цели IV век.³⁶ На позни период коминског пехара број 8. указује и налаз крстасте фибуле, у истом скелетном гробу на некрополи II. Фибула има дугмаста завршетке у облику главице (Zwiebelkopffibel),³⁷ са кратким хоризонталним крацима, те је изразито позна.

Пехар број 10. има директне аналогije у пехарима из једне приватне колекције у Варшави.³⁸ Према Б. Филарској, први примерак је од белог стакла и припада II—III веку а можда је сиријске провенијенције.³⁹ Други примерак из исте колекције је од зеленог стакла, са концентричним урезима али је здепастији од примерка

²⁸ А. Radnoti, *op. cit.* 153. За примерке из наше земље види напомену 21.

²⁹ *Op. cit.* 126 i даље.

³⁰ *Ibid.* 129.

³¹ В. Laur—Belart, *op. cit.*, s. 19, fig. 19.

³² С. Isings, *op. cit.* Form 106 b, p. 127.

³³ *Op. cit.* 135.

³⁴ *Ibid.* fig. 125/7, 135.

³⁵ Bonn. Jahrb. 86, 188, 190.

³⁶ I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien* (Diss. Pann. II, 4, 1937, passim).

³⁷ L. Berger, *Römische Gläser aus Vindonissa*, 1960, T. 22, Nr. 104, 105, Нашем примерку је ближи број 105.

³⁸ В. Filarska, *Szkła starożytne*, 1952, T. XIII/4, Nr. 64, стр. 97—98 и XVI/2, Nr. 76, стр. 105.

³⁹ *Op. cit.* 98.

из Комина. Према ауторки, овај пехар би припадао почетку IV века и био би пореклом из египатске радионице.⁴⁰ Сличне пехаре из Констанце (Томи) ставља М. Висовала у свој тип XVIII и датује их у III—IV век.⁴¹ Пехар из Констанце је уједно и најближа аналогија нашем примерку из Комина, како по облику реципијента тако и по профилацији обода и стопе. Блиска аналогија је и из Дукље, где су откривена два примерка у скелетним гробовима (један са новцем тетрархије).⁴² Весберг ставља овај тип пехара у своју групу В I, а⁴³ сличне примерке као што је комински пехар број 10. ставља А. Бургер у своју VIII групу,⁴⁴ датујући их на некрополи у Сагвару у време између 346. и 361. године. У Бригедију се ови пехари појављују у времену око 300.⁴⁵

Посебној врсти пехара припада примерак број 11, откривен у сандуку за пепео, заједно са коленастом фибулом.⁴⁶ Сличан облик из Аквинкума датује М. Кава у III—IV век,⁴⁷ а томе времену припада и примерак из Дукље. Међутим, оно што је занимљиво за чашу из Комина, то је украшавање на дну чаше, изведено помоћу златних листића. Овакве чаше се називају *fondi d'oro*;⁴⁷ то су углавном плитке чаше или заобљене зделе, на чијој се нози, између два слоја стакла, налазе уметнути листићи злата. Украс на дну пехара обично има кружни облик, оивичен је орнаменталном траком, која садржи натпис или орнамент тј. геометријске мотиве.⁴⁹ Унутрашњост може бити испуњена натписима, симболима култа, попрсјима, фигуралним сценама или животињским фигурама.

Порекло ове врсте чаша са позлатом налази се изгледа у Александрији,⁵⁰ али је већина примерака откривена у катакомбама у Риму; како су налажене и ван Рима,⁵¹ изгледа да су произвођене на више места. Иако се већина ових *fondi d'oro* повезује са хришћанством и његовим култом, сигурно је да се налазе у Александрији при крају II и на почетку III века.⁵² За примерак из Комина хришћанска религија и култ не долазе у обзир јер је откривен у једној типичној паганској гробници; с друге стране доста је тешко временски фиксирати ову чашу, јер нема никаквих сигурних индиција за датовање, па чак и коленаста фибула може

⁴⁰ *Op. cit.* 105.

⁴¹ М. Висовала, *Vase antice de sticla la Tomis*, Nr. 54, стр. 51.

⁴² А. Сermanović—Kuzmanović, *Late Roman Glass from Doclea* (Arch. Jugoslavica, IX, 31).

⁴³ *Op. cit.* fig. 44:40, стр. 143.

⁴⁴ *Op. cit.* 137.

⁴⁵ L. BARKOCZI, *op. cit.*, 74, fig. 35/4.

⁴⁶ Коленасте фибуле се не могу прецизније датовати, јер су у употреби почев од друге половине I века и трају до у IV, в. I. Kovrig, *op. cit.* 120.

⁴⁷ *Bupest Reg.* XVIII, 1958, 425.

⁴⁸ А. Kisa, *Das Glas im Altertume*, 1908, III, стр. 840.

⁴⁹ *Ibid.* 847.

⁵⁰ *Ibid.* 840, 845.

⁵¹ Један примерак је недавно откривен и код нас, у близини Ђакова.

⁵² А. Kisa, *op. cit.* 864.

само оквирно да датује цели налаз. Према томе, може се само рећи да чаша број 11. из Комина највероватније припада III веку, као и да је можда александријског порекла.⁵³

Боца број 12, која има на бази врата сужавање, припада типу 103. код К. Исингс.⁵⁴ Обод ових боца најчешће је необрађен, може бити углачан, а више или мање профилисани обод је реткост. Тело и врат ових боца може некад да буде украшен урезаним линијама; боце које су служиле као сувенир за посетиоце ПUTEОЛИ, имале су као украс урезану слику града.⁵⁵ Поред геометријских орнамената ове боце су могле да буду украшене и фигуралним композицијама.⁵⁶

Овај тип боца временски припада углавном IV веку, иако су најранији примерци из Келна из III века,⁵⁷ у Интерциси је једна нађена заједно са новцем Галерија,⁵⁸ у Андернаху су из прве половине IV века,⁵⁹ у Карнунтуму из IV века.⁶⁰ И примерци из Дур-Еуро-пос су углавном из IV века.⁶¹ Сродне примерке представљају и боце из Дукље, од којих су очувана два цела примерка и један фрагментован.⁶² Боце из Дукље су без изузетка украшене композицијама концентричних кругова и линија. Што се тиче порекла ове врсте боца, сигурно је да су оне производи келнских радионица позног периода; мање је сигурно порекло неукрашених боца, т.е. према томе и боцу из Комина не можемо сигурно одредити по пореклу.

Бочице за мирисе и уља из Комина припадају следећим типовима:

а. боцице које се по облику не разликују од боца већих димензија (број 13).

б. боцице вретенастог облика (број 15) и

с. боцице типа свећњака (бројеви 16, 17, 18, 19, 20 и 21).

Боцица број 13 припада типу трбушатах боца са дужим вратом, заобљеним ободом;⁶³ појављује се у III веку али је познатији као тип IV века. Датовани примерци су бројни, из Андернаха⁶⁴ и Келна су из времена око 350. г,⁶⁵ из Базела из IV века.⁶⁶ итд. Мањи

⁵³ О евентуалном александријском пореклу појединих стаклених објеката са Дукље, види А. Цермановић—Кузмановић, *Late Roman Glass from Doclea, passim*.

⁵⁴ Op. cit. 121, Form 103.

⁵⁵ Ibid. 122.

⁵⁶ Боца са представом лова на лава (Germania 1942, стр. 46).

⁵⁷ Bonn. Jahrbh. 114/15, гроб 42, стр. 413.

⁵⁸ A. Radnoti, op. cit. 146.

⁵⁹ Bonn. Jahrbh. 86, стр. 190, гроб 75.

⁶⁰ *Römischer Limes in Österreich*, VIII, 18, fig. 7.

⁶¹ Ch. Clairemont, *The Glass Vessels* (Excavations at Dura—Europos, final report IV, part V), pl. XII, nr. 540).

⁶² A. Цермановић—Кузмановић, *Einige spätrömische Glasformen*, 248—250, Abb. 3.

⁶³ C. Isings, op. cit. 119, Form 101.

⁶⁴ Bonn. Jahrbh. 1942, 258.

⁶⁵ Germania 1934, 277.

⁶⁶ R. Laur-Belart, op. cit. 810.

примерци ових боца служили су за чување мириса и уља, као примерци из Келна⁶⁷ и Ремагена⁶⁸ и наши примерци из Дукље⁶⁹ и Комина. Примерак из Интерцисе⁷⁰ је од плавкастозеленог стакла и према Раднотију је египатског порекла⁶¹ као и примерак из Бригеџија.⁷² У Сагвару се ове боце датују у време између 337. и 361. године,⁷³ док су оне из Констанце датоване знатно раније, у II—III век.⁷⁴ Примерци из Дукље откривени су у скелетним гробовима, а један је нађен заједно са новцем тетрархије те је тиме и ближе датован.⁷⁵

За бочицу број 14 нема директних налогија, али је сигурно да и она припада бочицама за мирисе и уља; на основу хронологије целе некрополе II, мора се и она датовати у позни период, односно у III—IV век.^{75а}.

Посебној групи посуда за мирисе и уља, које се могу убројати у тип цевастих унгуентарија, припада примерак број 15. Ове цевасте боце са проширењем у средини носе и различита имена; Радноти их назива „saugheberartige Tropfgefäße“,⁷⁶ Vessberg их назива „spool-shaped“⁷⁷ тј. у облику вретена, до Киса овај облик назива фиолама.⁷⁸ Без обзира на разлике у именима, овај тип боца је позан; најранији примерци су из II века, из Дура-Еурописа,⁷⁹ али је облик уобичајен у IV⁸⁰ веку. Сигурно датовани примерци су доста ретки,⁸¹ облик је раширен како у Галији и долини Рајне тако и у долини Дунава, а о његовом пореклу постоје различита, скоро сасвим опречна мишљења. Радноти је покушао да овај тип боца за мирис представи као пореклом из Египта,⁸² али је сигурно да ја овај тип боца произвођен и у другим центрима у провинцијама. Занимљиво је да су ретке у Малој Азији и Сирији,⁸³ а у долини Рајне се нарочито шире за време константинске дина-

⁶⁷ У Келну из средине III века (Bonn. Jahrbh. 131, гроб 11, стр. 293 и гроб 45, стр. 303, fig. 17).

⁶⁸ У Ремагену с краја II и почетка III века (Bonn. Jahrbh. 1907, гроб 124, стр. 154).

⁶⁹ A. Cermanović—Kuzmanović, *Late Roman Glass from Doclea*

⁷⁰ A. Radnoti, *op. cit.* 147, Nr. 91.

⁷¹ *Ibid.* 147.

⁷² Податак према Раднотију, *op. cit.* 147.

⁷³ A. Sz. Burger, *op. cit.* 125/24 је варијанта њеног типа XII—XIII, стр. 138,

⁷⁴ M. Vucovala, *op. cit.* стр. 61, Nr. 76—79.

⁷⁵ A. Cermanović—Kuzmanović, *Late Roman Glass from Doclea*

^{75а} а. Сличне бочице у Констанци, из времена III—IV века, в. М. Vucovala *op. cit.* стр. 124, Nr. 255 (нађена заједно са новцем Аурелијана и Проба).

⁷⁶ *Op. cit.* стр. 145.

⁷⁷ *Op. cit.* стр. 166, fig. 50:31.

⁷⁸ *Op. cit.* *passim*.

⁷⁹ Податак према A. Sz. Burger, *op. cit.* стр. 139; Ch. Clairemont, *op. cit.* pl. XXXVI, 736.

⁸⁰ C. Isings, *op. cit.* 126; то је њен тип 105.

⁸¹ Примерке са Кипра је O. Vessberg, *op. cit.* 206. с обзиром на хеленистички прототип у керамици, датовао раније, в. његову fig. 50:30, 31.

⁸² *Op. cit.* 145.

⁸³ *Ibid.* 145.

стије. Налажени су у Дукљи (три примерка),⁸⁴ затим у Сагвару⁸⁵ у ранохришћанским гробовима; њихова најранија појава у Панонији је у Бригедију и Аквинкуму у последње 2—3 деценије III века и првим деценијама IV века.⁸⁶ Има их и у Констанци.⁸⁷ Према А. Бургер ове боце су израђиване у два величинама, мање између 17 и 19 cm, и веће између 38 и 40 cm.⁸⁸ Док сва три примерка из Дукље припадају овој другој величини, па је и надмашују,⁸⁹ примерак из Комиџа припада првој варијанти, односно мањих је димензија.

Порекло примерка број 15 из Комиџа није се могло установити, сигурна је само његова хронологија; датује се у IV век.

Бочице број 16—21 припадају групи балсамарија у облику свећњака и његовим варијантама. Примерци број 16, 17 и 18 припадају типу А 1 код К. Исингс;⁹⁰ овај тип има звонасто тело, са сужавањем на бази врата, а може имати дужи или краћи врат. Примерке из Констанце, сличне нашем броју 17 датује Буковала у II—III и III—IV век.⁹¹ Иако су раширене по целој римској империји, изгледа да су ове бочице пореклом из источних центара.⁹² Временски припадају углавном I—II веку,⁹³ али има и примерака из првих деценија III века, као што је то случај са примерцима из Лимасол-оазе;⁹⁴ а према мишљењу Весберга, звонасти тип балсамарија је на Кипру позан, јер је налажен са новцем Максимиана и Константина Хлора.⁹⁵ Комиџински примерци број 16 и 18 са некрополе I морају бити старији од примерка број 17 са некрополе II, из гробнице II. Односно прва два примерка су вероватно из II. века, док је трећи познији, из III века.

Истоме типу балсамарија, само варијанти А 2, припада примерак број 19 из Комиџа; то је такође балсамаријум у облику свећњака са сужавањем на бази врата, једино што реципијент није више звонаст, већ је плићи.⁹⁶ Иако ова варијанта спада међу најраширеније типове балсамарија, само је мали број примерака сигурно датован. Облик је пореклом с краја I века, док је већи број примерака познији, углавном из друге половине II века; у Лимасол-оази се датују у време око 220,⁹⁷ а у Каранису и касније,

⁸⁴ A. Cermanović—Kuzmanović, *Einige spätrömische Glasformen*, 251, Abb. 5.

⁸⁵ A. Sz. Burger, *op. cit.* 139.

⁸⁶ L. Barkoczi, *op. cit.* 68, Fig. 34/1. Према њему, појављују се заједно са боцама са левкастим вратом и лопгастим телом.

⁸⁷ M. Bucovala, *op. cit.* 121, Nr. 260,—271.

⁸⁸ *Op. cit.* 139. Аутор мисли да су келтског порекла, *ibid.* 139.

⁸⁹ Примерци из Бригедија, достижу и до 60 cm., L. Barkoczi, *op. cit.* устр. 68.

⁹⁰ *Op. cit.* стр. 97, Form 82.

⁹¹ *Op. cit.* Nr. 222, 223 стр. 110, 111.

⁹² R. Sunkowsky, *Öster. Jahresh. Bb.* 1954, стр. 106.

⁹³ C. Isings, *op. cit.* 97.

⁹⁴ *Ibid.* 98.

⁹⁵ *Op. cit.* 204, fig. 49:24.

⁹⁶ C. Isings, *op. cit.* 98, Form 82 A 2.

⁹⁷ *Ibid.* 98.

до IV века. Примерак из Комина мора се такође датовати касније, највероватније у III век.

Примерци број 20 и 21 из Комина припадају истом типу бочица за мирисе, односно типу 82 В према подели К. Исингс.⁹⁸ Број 20 припада варијанти В 1, која се појављује и на истоку и на западу и која се због свог изгледа назива „бочице у облику батине“ (club-shaped).⁹⁹ Ове бочице могу бити од танког или дебелог стакла, дуге или четвртасте; појављују се у I веку у Дура-Еуропосу, али се настављају до средине III века, па неки примерци из Караниса имају и облике IV века.¹⁰⁰ Како је примерак из Комина нађен у сандуку за пепео заједно са боцом број 12 мора се датовати у III век.

Бочица број 21 припада варијанти В 2, односно варијанти балсамарија без сужавања на бази врата, са равним коничним телом.¹⁰¹ Овај облик сродан је варијанти А, са којом се истовремено и појављује.¹⁰² Иако је пореклом из I века, већина примерака овог типа је познија, и то углавном из друге половине II века и прве половине III века. Примерак из Комина мора се датовати у овом временском оквиру; он припада највероватније III веку.

Приликом анализе стакленог материјала са некропола у Коминима, могли смо уочити на првоме месту велику разлику између некрополе I и некрополе II у броју стаклених посуда. То сиромаштво у стаклу на некрополи I стоји у односу на стакло на некрополи II као 1 : 6.

Тиме се поставља и питање хронологије обеју некропола. За ово питање, обичај кремације и инхумације није ни од каквог пресудног значаја, јер се на некрополи II истовремено појављују оба ритуала.¹⁰³ Чак шта више, у истој гробници (гробници II) у оквиру комора се врши похрањивање пепела спаљеног покојника у сандучићима за пепео, а у оквиру гробнице се истовремено похрањује пепео у урнама, заједно са скелетним сахрањивањем. Но без обзира на то, некропола II припада углавном III веку, са једним изразито позним делом некрополе који припада IV веку.¹⁰⁴

С друге стране, некропола I, има само гробове спаљених покојника са остацима похрањиваним у урнама¹⁰⁵ халштатских и латеноидних облика, иако има и фрагмената сандучића за пепео, који нису откривени *in situ*. Гробни прилози датују ову некрополу у време I—II века, можда и на почетак III века.

⁹⁸ Ibid. Form 82 В 1, стр. 98, 99.

⁹⁹ Ibid. 98.

¹⁰⁰ D. V. Harden. *op. cit.* 275. и даље.

¹⁰¹ C. Isings, *op. cit.* 99.

¹⁰² Ibid. 99.

¹⁰³ О ритуалу кремације и инхумације уопште в. Д. Срејовић, у Старинару XIII—XIV, 1962—63, стр. 59 и даље.

¹⁰⁴ А. Цермановић—Кузмановић, *Муниципалитет S. и његова проблематика у светлу археолошких и епиграфских сјоменика* (Старинар XIX, 1969, 101 и даље).

¹⁰⁵ А. Цермановић—Кузмановић и Д. Срејовић, *op. cit.* (Материјали IV, стр. 24).

Ово оквирно датовање некропола потврђено је и стакленим материјалом, који се у већини случајева није могао прецизно датовати. Најстарији примерци стакла појављују се на некрополи I (балсамаријуми број 16 и 18) и припадају II веку, али су врло ретки. Та изузетност стакленог материјала на некрополи I обележава с једне стране неразвијеност трговине, а с друге стране и економску слабост становника у овом раном периоду.¹⁰⁶ Потврду за ову претпоставку пружају и остали гробни прилози са некрополе I, на првome месту керамика, чисто аутохтоног порекла, а затим и бронзане фибуле из непосредног суседства.¹⁰⁷

Успон муниципијума S... и економски процват његовог становништва припада почецима III века, када се у приобалном појасу провинције Далмације осећа криза, те велики број становника из приобалног појаса прелази у континентални. Епиграфски споменици то документују у довољној мери.¹⁰⁸ Овај угледни сталеж који се доселио из већих градова, као што је Risinium на пример,¹⁰⁹ и који је могао себи и својој породици да подиже монументалне гробнице, украшене надгробним ципусима, имао је и економску снагу да купује луксузне стаклене предмете, као што је то пехар са позлатом.

Овај успон насеља потврђује и стаклени материјал са некрополе II у Коминима, који је богатији и разноврснији, иако изда лека не у оној мери као што је то стаклени материјал из Дукље.

Порекло стакленог материјала из Комина није у довољној мери сигурно, иако нема сумње да су сви предмети импортовани. Са доста вероватноће се може претпоставити да је стакло импортовано углавном из западних области, и то првенствено из Галије (хемисферичне чаше) и Келна (брушене чаше, вретенаст унгентаријум); импорт са истока је врло сумњив, иако се са доста вероватноће може претпоставити александријски импорт за пехар са позлатом. Остаје отворено питање, којим путем су ови објекти доспели до муниципијума S..., да ли посредством Аквилеје као главног тржишта,¹¹⁰ или можда преко неког већег центра на обали. Док се год не објаве резултати истраживања градова на јадранској обали питање путева и трговачке мреже, као и преношења робе, остаће и даље отворено.

Без обзира на велики број проблема, који су само начети, а вероватно неће скоро моћи да се реше, стаклени материјал из некропола у Коминима пружио нам је изванредан број података о успону насеља, његовој трговини и економској моћи становништва. Може се само очекивати да ће даља истраживања некропола у Коминима пружити и даље нове и занимљиве резултате.

¹⁰⁶ Ibid. 24, 25.

¹⁰⁷ Ibid. 23; I. Marović, *op. cit.* 5.

¹⁰⁸ G. Alföldy, *op. cit.* 142, 153. Из Рисинијума су породице Паконија, Стација, Егнација и др.

¹⁰⁹ Ibid. 142, 153.

¹¹⁰ Аквилеја је важан центар за Панонију, и преко ње је стаклени материјал са запада, в. A. Sz. Burger, *op. cit.* 138.

ЧАШЕ И ПЕХАРИ

1. Фрагментована полулоптаста чаша од белог прозрачног стакла, са удубљењем на дну и разгрнутим ободом. Пречник отвора 7 см, дна 4 см, висина 5 см. Некропола I, гроб број 38 (нови број 53 а), откривена поред керамичке урне, са њом је нађена и фибула Ауциса-типа са двојним ногом. Број теренског инвентара 80 (Табла I, бр. 1).

2. Полулоптаста чаша од зеленкастог прозирног стакла, са низом урезаних концентричних линија испод обода и на трбуху. Пречник отвора 10,7 см, висина 6,7 см. Некропола II, гроб број 76, откривена поред главе скелета; заједно са чашом откривена је и крстасти фибула. Број теренског инвентара 266 (Табла I, број 2).

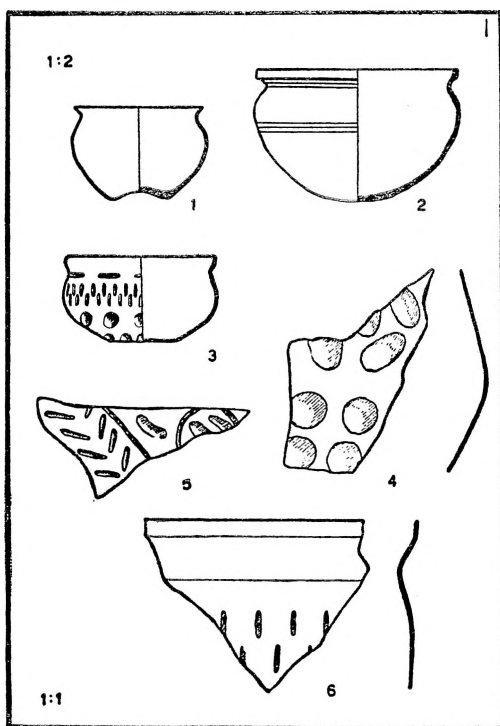

Fig. 1

3. Полулоптаста чаша од белог прозирног стакла, са благо разгрнутим ободом; испод отвора се налази ред хоризонталних уреза, коме следе два реда вертикалних. На доњем делу трбуха налазе се два реда округлих брушених удубљења. Пречник отвора 7,8 см, дна 2,8 см, висина 4,5 см. Некропола II, гроб 56, откривена у керамичкој урни. Број теренског инвентара 244 (Табла I, број 3).

4. Фрагменти плитке чаше од дебелог, белог помућеног стакла, са брушеним кружним удубљењима у четири реда; два реда имају елиптична удубљења. Висина 5,5 cm. Некропола II, спаљени гроб број 8. Број теренског инвентара 151 (Табла I, број 4).

5. Фрагменат стаклене посуде са брушеном орнаментиком у облику рибе кости, одвојене вертикалном линијом од неке кружне композиције. Димензије: 5,5 cm x 2,2 cm. Некропола II, откривен у шуту између надгробних плоча број 11 и 13. Број теренског инвентара 197 (Табла I, број 5).

6. Фрагменат обода чаше од белог, прозирног стакла; обод је профилисан, а испод њега се налазе вертикални зарези. Висина 4,7 cm. Некропола II, спаљени гроб број 16. Број теренског инвентара 153 (Табла I, број 6).

7. Дубоки конични пехар од белог прозорног стакла, са малим удубљењем на дну. Пречник отвора 9 cm, дна 3 cm, висина 12 cm. Некропола II, гроб број 79, откривен десно поред лобање скелета. Број теренског инвентара 271 (Табла II, број 7).

8. Фрагментован дубоки конични пехар од белог прозирног стакла, украшен хоризонталним урезима у три наврата, на самом ободу и два пута на трбуху. Пречник отвора 1,2 cm, висина

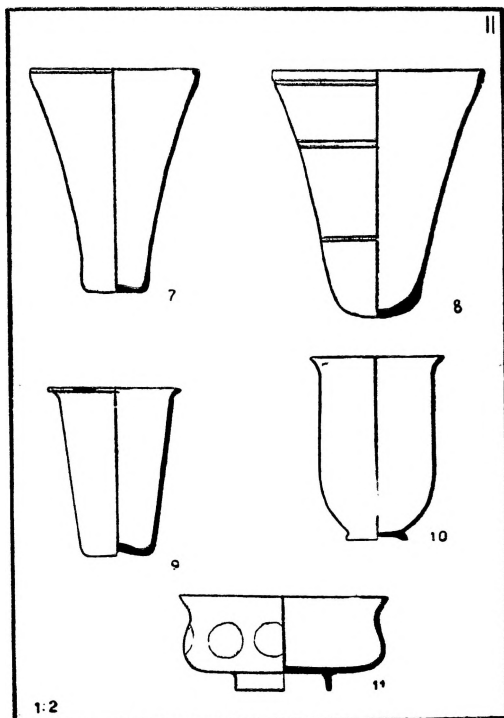

Fig. 2

13 cm. Некропола II, гроб број 82, откривен изнад главе скелета, а заједно са пехаром је откривена и једна крстаста фибула. Број теренског инвентара 275 (Табла II, број 8).

9. Високи конични пехар од белог прозирног стакла, са разгнутим отвором и благим удубљењем на дну. Пречник отвора 7,2 cm, дна 4 cm, висина 9 cm. Некропола II, гробница II, комора 2, сандук за пепео број 3. Заједно са пехаром је откривен и балсамаријум број 17. Гробница је, судећи према надгробним ципусима Паконије Монтане и Луција Паконија Барбара, припадала породици Паконија. Број теренског инвентара 44 (Табла II, број 9).

10. Пехар од танког белог и прозирног стакла, са благо разгнутим ободом, скоро цилиндричним телом, које се при дну мало сужава и са малом прстенастом стопом. Пречник отвора 7 cm, дна 3,2 cm, висина 9,8 cm. Некропола II, гроб број 3, откривен поред десног колена скелета. Број теренског инвентара 140 (Табла II, број 10).

11. Чаша од белог прозачног стакла, са профилисаним ободом и прстенастом ногом. На трбуху се налази плитка, округла удубљења, а на дну ноге златни листићи који формирају венац од малих ромбова, у чијем се центру налази вегетабилни орнамент или слова, која су само малим делом очувана. Пречник отвора 11 cm, дна 5 cm, висина 5 cm. Некропола II, гробница II, комора 1, сандук за пепео број 1. Заједно са чашом је откривена и једна коленаста фибула. Број теренског инвентара 40 (Табла II, број 11).

БОЦЕ И БОЧИЦЕ ЗА МИРИСЕ И УЉА

12. Фрагментована боца од белог прозирног стакла, са лоптастим трбухом и цилиндричним вратом, који се сужава на прелазу из врата у раме, и са малим удубљењем на дну. Висина 17 cm. Некропола II, гробница II, комора 1, сандук за пепео број 2. Откривена је заједно са балсамаријумом број 20. Број теренског инвентара 43 (Табла III, број 12).

13. Трбушата бочица са профилисаним отвором, округлим трбухом и удубљењем на дну, од белог стакла. Пречник отвора 3 cm, дна 4,5 cm, висина 9 cm. Некропола II, гроб број 3, откривена поред левог рамена скелета, заједно са пехаром број 10. Број теренског инвентара 141 (Табла III, број 13).

14. Бочица од зеленкастог стакла, са разгнутим ободом и крушкастим телом. Пречник отвора 3 cm, дна 3 cm, висина 6,5 cm. Некропола II, скелетни гроб број 92. Број теренског инвентара 289 (Табла III, број 14).

15. Вретенаст балсамаријум од зеленкастог прозирног стакла, пречник отвора 2 cm, висина 18 cm. Некропола II, скелетни гроб број 94. Број теренског инвентара 294 (Табла III, број 15).

16. Балсамаријум од зеленкастог стакла, са разгнутим ободом и дугим вратом, који се сужава на прелазу из врата у раме, и са звонастим телом. Пречник отвора 2,3 см, дна 3,4 см, висина 10,5 см. Некропола I, спаљени гроб број 28 (нови број 43), откривен поред керамичке урне, на дну. Број теренског инвентара 67 (Табла III, број 16).

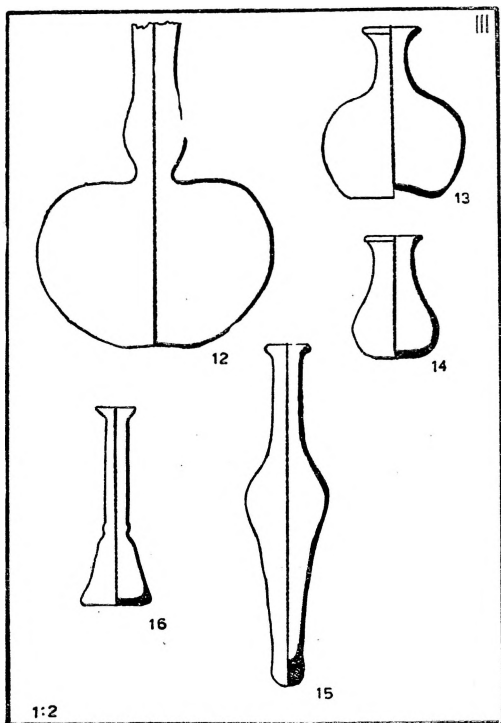

Fig. 3

17. Балсамаријум од белог прозрачног стакла, са наглашеним делом испод отвора, звонастим телом и удубљењем на дну. Пречник отвора 2,3 см дна 7 см, висина 17,8 см. Некропола II, гробница II, комора 2, сандук за пепео број 3. Број теренског инвентара 45 (Табла IV, број 17).

18. Балсамаријум од белог прозирног стакла, са профилисаним отвором, дугим вратом и удубљењем на дну. Пречник отвора 1,7 см, дна 2,5 см висина 8,5 см. Некропола I, спаљени гроб број 61 (нови број 76), откривен у керамичкој урни. Број теренског инвентара 123 (Табла IV, број 18).

19. Фрагментован балсамаријум, са профилисаним, наглашеним ободом, дугим вратом који се благо сужава при прелазу у раме и удубљењем на дну. Пречник отвора 4 см, дна 8 см, висина око 17,5 см. Некропола II, спаљен гроб број 2 у југоисточном углу гробнице број V. Број теренског инвентара 132 (Табла IV, број 19).

20. Балсамаријум од белог стакла, са разгрнутим ободом и крушкастим телом. Пречник отвора 1,7 см, висина 10,3 см.

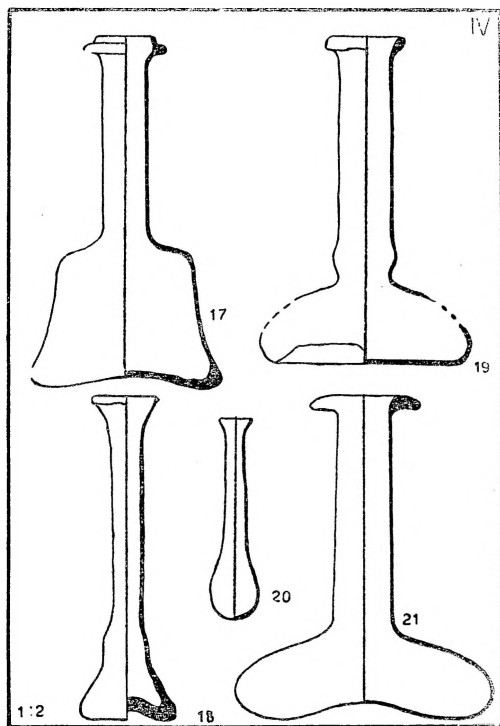

Fig. 4

Некропола II, гробница II, комора 1, сандук за пепео број 2, открити заједно са бочицом број 12. Број теренског инвентара 42 (Табла IV, број 20).

21. Балсамаријум од белог прозирног стакла, са разгрнутим ободом, дугим вратом и удубљењем на дну. Пречник отвора 5,5 см, дна 12 см, висина 17 см. Некропола II, спаљени гроб E. Број теренског инвентара 92 (Табла IV, број 21).

ZUSAMMENFASSUNG

Aleksandrina Cermanović—Kuzmanović: FORMEN UND CHRONOLOGIE DES GLASMATERIALS DER NEKROPOLEN DES MUNICIPIUMS S. . .

Das Glasmaterial von Komini (bei Pljevlja, Montenegro), dem einstigen Municipium S. . . rührt von zwei Nekropolen her, der älteren, die sich auf dem Plateau des Berges Belo brdo befindet, und der zweiten, jüngeren, auf dem Abhang desselben.

Die Glasformen sind nicht besonders reich, es handelt sich um hemispherische Schalen (Nr. 1—3), konische Becher (Nr. 7—10), Fusschalen mit Goldornamenten (fondi d'oro, Nr. 11), Flaschen und Fläschchen für Oele und Gerüche (Nr. 12—21). Die Analogien für dieses Glasmaterial sind zahlreich, und gehören meistens dem III—IV. Jahrh. uns. Zeitr. an. Ausnahmen sind die Glasgefäße Nr. 16 und 18, die aus der älteren Nekropole stammen; zusammen mit anderen Grabbeilagen müssen sie früher datiert werden, d. h. in das II. Jahrh. Auch die Schale Nr. 1 ist von derselben Fundstätte und muss daher früher als die meisten hemispherischen Schalen datiert werden, d. h. in die zweite Hälfte des III. Jahrh.

Dem III. Jahrh. gehören auch die Gläser Nr. 9 und 17 aus einer Aschenkiste in der Grabkammer II. der Gruft II. auf der jüngeren Nekropole; ebenso die Gläser Nr. 11, 12 und 20, aus derselben Gruft, die der angesehenen Familie der Paconii gehörte. Demselben Jahrhundert gehören auch die Gläser Nr. 19 und 21, während dem IV. Jahrhundert die Schalen 2—6, sowie die Becher 7, 8 und 10, und die Flaschen 13, 14 und 15. gehören.

Die Analyse des Glasmaterials der Nekropolen in Komini zeigt an erster Stelle eine ausnehmende Armut der Nekropole I. in Glasfunden, sowie das Fehlen einiger Glasformen auf beiden Nekropolen. Die Armut der Nekropole I. ist bedingt und im Zusammenhang mit der Entwicklung der Siedlung, dessen Blütezeit dem Anfange des III. Jahrh. angehört, als zahlreiche Familien aus dem Küstenland, besonders Risinium, sich in dem Municipium S. . . ansiedelten. Diese reichen und wohlhabenden Familien hatten die ökonomische Kraft nicht nur monumentale Gräfte zu errichten, sondern auch Luxusgefäße, die Importware sind, zu kaufen und zu besitzen.

Die Herkunft des Glasmaterials der Nekropolen von Komini kann man nicht mit Sicherheit feststellen, wenn es auch bestimmt Import ist. Mit ziemlicher Sicherheit kann man mit Import von Westen rechnen, aus Gallien und Köln (Nr. 1, 2, Nr. 3, 4 aus Köln, Nr. 15), während der Import aus dem Osten, repts. Alexandrien (Nr. 11) ziemlich unsicher ist. Die Frage, auf welchem Wege die Glasgegenstände nach dem Municipium S. . . gelangten, ob über Aquileia oder einem anderen Zentrum, an der Adriaküste, bleibt auch weiter offen.